

MŰHELY

TÖRÖK SOPHIE PRÓZÁJA

A filológia és a pszichoanalitikus irodalomelmélet metszéspontjában

Papp Zoltán János

A „kettészakadt” irodalomtudomány lehetőségei

Az irodalmi szövegekkel foglalkozó, aktív kutatók ma két fő csapáson haladnak, számon tartva, de nem integrálva egymás eredményeit. A kutatók egyik csoportját a szöveg evolúciója (szöveggenezis, szövegkritika) érdekli, és a szöveg minél konkrétabb referenciális háttere: egyfelől az, ami a szöveg létrejöttének körülményeit magyarázza (keletkezés- és befogadástörténet), másfelől olyan személyi és tárgyi körülmények, amelyeket a szöveg von be saját utalásrendszerébe (jegyzetek, magyarázatok). Ez a horizont jellemzi a modern filológiát. A másik csoportot inkább a szövegek általános jelenségvilága érdekli. A szöveg létmódja, a szöveg mint dinamikus modell, mint élő és ható esztétikai tárgy. Azzal, hogy az úgynevezett irodalmi alapviszony minél szélesebb perspektívájába állítja a szöveget, ennek a kutatói szemléletnek a horizontja mindenféleképpen tágasabb. Ezt az irányzatot a filozófiai érdeklődésű irodalomelmélet legkülönbözőbb ágazatai reprezentálják.

Az irodalomtudomány mindkét ága szövegekkel foglalkozik, de más-más kutatási céllal, eltérő elvi előfeltevésekkel közelítik meg a szöveget mint problémát.¹ A szövegről való gondolkodásnak ez a különbözősége megosztja az irodalomtudományt: a tudósok vagy-vagy helyzetben vannak. Kenyeres Zoltán például az esetleges párbeszéd lehetőségét abban látná,² ha a kutatás a jövőben a

¹ Elvileg egyik sem kerülheti ki a hermeneutikai aspektust, hiszen az irodalomelmélet művelője saját szövegolvasási tapasztalatát kénytelen mintegy előítéletként újra és újra játékba hozni, hiszen ez az egyedüli vonatkoztatási pont, amelyből általános téziseket vonhat el. A filológus pedig tevékenysége (pl. a szövegkiadás munkálatai) során óhatatlanul és elsősorban mint szövegolvasó van jelen, s egész tevékenysége során csakis ilyenként.

² 2001 márciusában, az ELTE BTK-n megtartott Szabolcsi Miklós-émlékkonferenciát megnyitó előadásában beszélt erről a problémáról Kenyeres Zoltán. A konferencia válogatott anyaga

szélsőségek kiaknázását célozná meg: vagy a tiszta filológia, vagy a tiszta filozófia művelésével, s ilyenformán a jelenlegi közöny helyett inkább termékeny feszültség, vita támadhatna a két „iskola”, a szemantikai (referenciális-kontextuális) és a paradigmatis (strukturális-retorikus) olvasásmód között.

Kétségkívül igaz, hogy az irodalomtudomány e két nagy „trend” körül keresi tájékozódási pontjait, s valóban úgy tűnik, nem túlzás kettészakadásról beszélni. Magam mégis úgy látom, hogy középpütt valójában változatos és széles spektrumú sáv mutatkozik, mely továbbra is termékeny lehet mint „harmadik út”.

Készülő könyvem témája kapcsán kerültem szembe a fent érintett problémával. Babits Mihályné Török Sophie [eredeti nevén Tanner Ilona] naptárbejegyzéseinek kritikai szövegkiadása ugyanis elkerülhetetlenné tette, hogy alaposan megismerkedjek e sok szempontból problematikus író nő személyiségével és életművével. Török Sophie ugyan nem játszott elsőrangú szerepet az irodalom történetében, de jelentékeny nőíró volt; nem volt kiemelkedő kritikusa a *Nyugat*nak, mégis frissen, szellemesen és hatásosan tudott – akár pár sorban – könyvekről kritikát írni; nem volt szakavatott filológus, mégis ő rendezte sajtó alá a sokáig legteljesebbnek számító Babits-versgyűjteményt 1945-ben; nem volt botlásoktól mentes a magánélete, de a *Nyugat* legjelentősebb és leghatásosabb költő-szerkesztőjének volt húsz éven át, a hosszú betegség alatt is kitartó felesége.

Végigolvasva prózai életművét – három regényét és csekély számú, kiadott vagy csak folyóiratban megjelent elbeszélését –, szembetűnő az a személyesség, ami áthatja írásait. A filológus, aki a személyes feljegyzéseken keresztül ismeri Török Sophie szorongató életproblémáit, a való élet alakjainak, kísértéseinek, sorsszerű adottságainak mintegy pontos negatívját fedezi fel irodalmi figuráiban, a szövegekben megnyilatkozó tárgyakban, élethelyzetekben, elszólásokban, a nyelvi megformáltságban. Azt lehetne mondani, hogy Török Sophie prózája az éppen csak megkezdett napló³ hiányzó fejezeteit írja tovább. Ez a körülmény minden irodalmi érdekességét elvesztené, ha a filológus a referenciák szűk körében mozogna: bulvárlapokba való, házi érdekű titkok szelöltetője lenne, vagy a magánélet szentségére hivatkozva el kellene ejtenie a kínálózó témát. Ellenben ha elméleti diskurzus tárgyává teszi, irodalmi problémává emelheti leghétköznapibbnak látszó felfedezéseit is.

A Török Sophie-szövegek esetében a pusztán filológiai megközelítésnél tágasabb horizontú szövegelemzéshez két irodalomelméleti iskola szövegolvasási stratégiája is alkalmasnak bizonyulhat. Az úgynevezett analitikus irodalomkritikára és a feminista kritikára⁴ gondolok.

(2. folyt.) könyv alakban is megjelent: *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. Kenyeres Zoltán – Gintli Tibor, Anonymus, 2002.

³ Török Sophie, Naplóm 1921-ből = T. S., *Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Bp., 1996.

⁴ A feminista kritikával lehetséges összefüggéseket egy, Török Sophie kritikai munkásságát feldolgozó tanulmányban tekintetem át: Papp Zoltán János, *Török Sophie Nyugat-beli kritikai tevékenységének „józan feminizmusa” mint az önkeresés kifejeződési formája*. Megjelenés előtt.

Pszichoanalitikus olvasási lehetőségek

Az alábbiakban szeretném felvázolni az analitikus kritika néhány olyan megközelítési módját, amelyet mint Török Sophie prózájának lehetséges értelmezési keretét gyümölcsözőnek tartok, illetve amelyekre hosszabban vagy rövidebben utalok a dolgozatban.

Fenomenológia. Az úgynevezett tematikus kritika⁵ (a genfi fenomenológiai iskola) módszere, mely a művész szellemiségével való azonosuláson alapszik, alkalmas lehet a prózai életművet a szerző felől magyarázni. Jóllehet a szerző világa nem közvetlenül képeződik le a műbe,⁶ mégis érdekes megvizsgálni az egyes figurákat, szituációkat lehetséges-valóságos előképek felől. Marie Bonaparte például, Freud tanítványa, „Poe történeteinek szereplőit imágóknak, azaz interiorizált képmásoknak tekinti...”⁷

Walter Schönau szerint – aki tanulmányában⁸ a pszichoanalitikus irodalomtudomány céljainak és kutatási területének kibővítéséről értekezik – a „[pszichoanalitikus] interpretáció annak a jobb megértésére irányul, hogyan válaszolt művével a szerző a maga sajátlagosan egyéni [...] élethelyzetére”. A tematikus kritika e tágabban értelmezett hermeneutikáját is alkalmazni szeretném a továbbiakban.

Freudizmus. Noha a klasszikus pszichoanalízis irodalmi érdeklődése szórányos volt csupán, hatása úgyszólván felbecsülhetetlen mind az elméleti, mind a szépirodalomra. A *Nyugat*nak és íróinak kapcsolata a pszichoanalízissel köztudomású. Azoknak a szövegrészeknek az elemzésekor, melyek álmoleírásokat tartalmaznak, a freudiánus álmofejtés lehetőségeire is rá kell mutatnunk, hiszen – ahogy azt Ricoeur, Freud kapcsán, kimutatta⁹ – „[az analízis alkalmával] nem magát az álmodott álmot interpretáljuk, hanem az álm elbeszélésének szövegét”.

⁵ Georges Poulet, Jean Rousset, Jean-Pierre Richard, a korai Joseph Hillis Miller, Jean Starobinsky sorolhatók ide többek között.

⁶ Robert Magliola éppen azt könyvelői elnyereségként a genfi iskola számláján, hogy „kritikusai” új alapokra helyezték a szerző műben való jelenlétét (nevezetesen fenomenológiai és pszichológiai alapokra) = Uő, *Phenomenology and Literature*, Indiana, 1977, 55.; Sarah Lawall a szerzői tudatra helyezi inkább a hangsúlyt, mondván, hogy a „genfiék” számára az irodalom úgy tűnik fel, mint az emberi tudat legmagasabb rendű megtestesülése = Uő, *Critics of Consciousness*, Massachusetts, 1968, 268.

⁷ Marie Bonaparte, *Edgar Poe*, Párizs, 1933. Említi: Elizabeth Wright, A klasszikus pszichoanalízis és a szerző = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, szerk. Ann Jefferson, David Robey, Budapest, 1995.

⁸ Walter Schönau, Kirajzolódni egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai = *Helikon*, 1990/2–3.

⁹ Paul Ricoeur, *Nyelv, szimbólum és interpretáció* = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

Strukturalizmus. Bizonyos szövegek esetében Jacques Lacan strukturalista szempontú olvasási stratégiája is nyereséggel alkalmazható. Lacan szerint a tudattalan mint nyelv strukturalódik (ez egyébként már Freudnál artikulálódik), hiszen a szubjektum a metaforák (mely az álommunkabeli sűrítésnek felel meg), metonímiák (eltolás), s egyéb retorikai alakzatok segítségével vág rést a szöveg látszólag rendezett felületén, kifejeződési lehetőséget engedve a rendezetlenségnek, zavarnak, elszólásnak, elnyomott vágyak, szorongásnak.

Peter Brooks posztstrukturalista (dekonstruktív) analízise¹⁰ is szóhoz jut majd, amennyiben az „előöröm” az öröm szóképe, s mint ilyen narratív funkciót lát el: megtéveszt, feltartóztat és kíváncsivá tesz azáltal, hogy retorikus alakzatként, vágyképpel helyettesít valami lényeges dolgot. Brooks *Freud metanarratívája* című írásában¹¹ az ismétlésnek mint retorikus funkciónak a narratív szövegek szervezésében játszott jelentésképző, cselekménystrukturaló, az időélményt befolyásoló szerepét emeli ki, hangsúlyozva az ismétlés ösztönös jellegét.

Egy regényterv megfeneklésének lehetséges okai

Török Sophie *Flóra*¹² című, személyes hangú írásában, melyben Majthényi Flóráról, a 19. századi költőnőről és költőfeleségről írandó regénytervéről számol be, a legérzékenyebb résznél, a regényforma megválasztásának kérdésénél szinte maga kínálja fel a tematikus pszichológiai módszert: „Valami egészen friss, életerős formát keresek, melyben könnyen megfér minden lehetőség. Úgy érzem, valami élő és meleg dolog által oldhatom meg feladatomat, olyan élő és meleg energián át, amilyen én vagyok. Ha ezt az egész poros, halott világot a magam élő életén keresztül bocsáthatnám! Mi volna, ha nem Flóra életét írnám meg, hanem kutatásom történetét? Ily módon az olvasó végül is annyit tud meg Flóráról, amennyit én tudok!”

¹⁰ Peter Brooks, A pszichoanalitikus kritika eszméje = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

¹¹ Peter Brooks, Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. Bókay Antal, Erős Ferenc, Budapest, 1998.

¹² Török Sophie, Flóra = *Nyugat*, 1934/23–24. – A *Flóra* című elbeszélés *Axelje* Török Sophie naptárának tanúsága szerint (mivel az írás egy bizonyos sorsfordító nap történetét beszéli el, ezért ez visszakereshető) nyilvánvalóan Németh Lászlót rejti. 1932 márciusában a Baumgarten-díj körüli nézeteltérések miatt Németh László szakított Babitsékkal és a *Nyugattal*. A pamfletnek is beillő félig esszéisztikus, félig novellisztikus cikk nemcsak Némethtel, de feleségével szemben is dehonosztáló megjegyzéseket tartalmaz. Mivel a kérdéses szöveg a *Nyugatban* jelenhetett meg, Babits szerkesztő úr felelőssége is fölvetődik az ügyben. Arra kell gondolnunk, hogy itt T. S. személyes bosszújánál több kap nyilvánosságot: egy orgánium nivótlan kellemetlenkedései jutnak szóhoz. Ezt követi majd, teljesen nyílt hadüzenet formájában T. S. nevezetes „elbocsátó szép üzenete” szintén a *Nyugatban*: *Önéletrajz, generációs probléma, vagy amit akartok* címmel (1935. I.,

Tervei szerint tehát a maga tudatát tenné meg műve tárgyául. Flóra életregénye így eggyé válna a szerző életregényével. Török Sophie itt egy elbeszélés keretében beszél egy életrajzi regény tervéről, ami jellegénél fogva roppant filológiai munkát és egy másik ember életvilágába való mély beleérzőképességet igényel. Az ilyen, kutató-feltáró munkával járó énfeladást és a művészi kitárulkozás impulzusait ez a regényterv kibékíti egymással, de úgy, hogy az énfeladás látszólagos, a magamutogatás áttételes, mégis tola­kodó lesz. Izgató kérdés, hogy végül miért nem készült el a regény, s miért maradt csíraállapotban. „Ilonka hiába keres azonos életet Flórában...” – kezdi az *Ifjúság* című fejezetet Koháry.¹³ Ez kézenfekvő válasznak tűnik. Török Sophie nem találta meg Flórában, amit keresett: mintát, útmutatást, magyarázatot a *saját* életére. Érdektelenné vált számára Flóra, de annyi munkája volt már benne – s élt még az első fellángolás emléke –, hogy csak évek múltán villan át rajta, hogy az egész „tévedés és hiábavaló áldozat volt” (Török Sophie: *Flóra*).

Ez a grandiózus vállalkozás valószínűleg tudattalan válaszdási kísérlet akart lenni azokra a húszas években megfogalmazott válságtünetekre, amelyeket Török Sophie naplója exponált: „S ez az egész naplóírás talán nem is más, mint kissé szánalmas erőlködés és harc az enyészettel. Nekem sajnos nem adott meg valami maradandót alkotni, hiába készültem kisgyerek korom óta írónak, – ma, mint a legnagyobb élő magyar író felesége – távolabb vagyok ettől, mint valaha. ...de ma mégis úgy áll a dolog, hogy szépen fejlődő tehetségemet apró és ostoba dolgok megállították. Ezen az úton tehát nem menthetem magam az elmúlástól, – s még csak gyereket sem tudok szülni! – pedig oly mély ösztön bennem a vágy, hogy ne múljak el nyom nélkül.”

A *Naplóm 1921-től* (nyilván későbbi, datálása nem könnyű) tehát a szublimálásra tett kísérlet sikertelenségét vetíti előre. Mindenesetre kitágítja a problémát férfinak és nőnek, a szülés- és péniszirigységnek a neofruediánusok által újraexponált problematikája felé. Karen Horney szerint¹⁴ a férfi anyaságirigysége inkább képes sikeres szublimációra, mint a nő péniszirigysége. „Vajon nem az gerjeszti a férfiakban ezt a legkülönbé­lőbb területeken érvényesülő, teremtésre készítő óriási hajtóerőt, hogy átérzik viszonylagos csekély szerepüket egy új élőlény létrehozásában, és ez szüntelenül teljesítménybeli túlkompenzációra kényszeríti őket?” Éppen az új élőlény létrehozására tett kísérletei sikertelensége hajszolta Török Sophie-t az írói teljesítmények férfikompenzációja felé. A teremtés és nyomot hagyás nála tulajdonképpen ugyanazon ösztön biológiai és kulturális manifesztuma. Látni kell, hogy ezek aligha képesek kioltani egymást: a *létre-hozás* biológiai képtelensége művészi formában íródik ki, de a szublimá-

201–212.).

¹³ Koháry Sarolta, *Flóra és Ilonka*, Bp., 1972, 107.

¹⁴ Karen Horney, *Menekülés a nőiség elől, A nők maszkulinitás-komplexusa, ahogyan ezt a férfiak és a nők látják*, = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 123.

ció nem képes kielégíteni a dominánsabb anyai ösztönt. Ugyanígy csakis gyenge pótszer lehet az örökbefogadott gyermek mint vágyott tárgy (fallosz).

Mégsem lehet eléggé értékelni ennek az irodalmi pótszernek a jótékony hatásait. Török Sophie-nak ugyanis majd' minden befejezett írása egy-egy jól irányzott kísérlet azoknak a személyes kudarcoknak a transzponálására, amelyekre az élet nem adott megnyugtató választ.

Ziziből, az *Augusztus*¹⁵ című novella hősnőjéből, amikor falusi környezetben nyaralva egy parasztfiú megkéri a kezét, hirtelen, a társadalmi korlátokról megfeledkezve törnek ki egy új, egyszerű és szabad élet utáni vágy hangjai: „... nem kellene többé hazudni... csalni... undorodva szeretni – és fölmerült előtte az államtitkár öreg, puffedt arca, a visszataszítóan öntelt arc, – mint egy végelgyengülő bika! – megrázkódott. ...nem érne több megalázás... nem kellene többé kilépnem az ajtón, ha a törvényes feleség belép... nem remegnék a holnaptól... iszonyatos bizonytalanságban... óh szennyes élet! ...feleségnek születtem!... anyának!... becsületes tiszta életre... – feljajdult: gyermekeim lehetnének! és viszkető könnyek szorították össze a torkát.”

Török Sophie naplójának,¹⁶ és Koháry könyvének megfelelő helyével¹⁷ összeolvasva ezt az idézetet, itt a kényszerű hivatali szerelemben mint nő és mint leendő anya egyaránt megbukott Tanner Ilona sóhajait „hallhatjuk át”.

A *föld az istené* című novellát¹⁸ didaktikus allegorizmusa az állatmese műfajával rokonítja. Itt olvashatjuk a következő, önvallomásnak is beillő, lírai sorokat: „De már nem is az életért folyt a harc, mit ért már az élet? Letűnve a mézes pillék és bódult virágok ideje. A pusztuló kert felett egy utolsó ösztön ereje lihegett: védeni a magocskákba zárt jövődőt! Sok magot érlelni, sok magot elszórni! S még azontúl is remegni érte: hol ver gyökeret, új életért, új küzdelemért. S a jajgatás, mi a Kertész ásója nyomán tört, fájdalmasabb volt a tavaszi sikolynál, mert borzasztó sors bimbófejjel pusztulni el, de rettenetesebb ébredező magokkal letörni.”

Itt a kényszerű abortusz kínzó élményét szublimálja művészi szöveggé¹⁹ az író. Az ébredező magokkal letört növény a tavasz életmegújító sikolyánál (szülés vagy a szüzesség korai elvesztése) fájdalmasabban jajgató terhes anya kiszolgáltatott, nyomorult helyzetére utal, szemközt a Kertész (Isten, sors, orvos²⁰) ásójával (szike), melynek nyomán életek törnek jajgatásba.

¹⁵ Török Sophie, *Augusztus*, = *Nyugat* 1923/21.

¹⁶ Török Sophie, *Naplóm 1921-ből* = *Uő, Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Budapest, 1996, 103.

¹⁷ Koháry, i. m., 198–199.

¹⁸ Török Sophie, *A föld az istené* = *Nyugat* 1926/18.

¹⁹ Ugyanennek az élménynek társadalmi hátterét villantja fel novellisztikus befejezéssel a *Boldog asszonyok*ban, amelyben a teherbe esett lányanya, miután a nőorvosnál asszonynak hazudja magát, s megfürdözik a biztos jogi és egzisztenciális hátterű terhes nőknek kijáró tiszteletben, egy korlátról a mélybe veti magát. (Török Sophie, *Boldog asszonyok* = *Nyugat* 1927/5.)

Ugyanennek a novellának egy másik részletéből,²¹ ahol a konkoly esdekel életéért, és a meddő növény megújulva új magokat hord ki, a meddő nő tudatosan vágyát olvashatjuk ki – Török Sophie ez idő tájt tudhatta meg nőorvosától, hogy nem lehet gyermeke. A konkoly megmaradt, kihordta a magot: Babitsék 1928. szeptember 5-én hivatalosan is örökre fogadták Török Sophie öccsének, Tanner Bélának Babitsék Irma nevű cselédjétől született, törvénytelen gyermekét, Ildikót. Megjelenés előtt álló, Babitsék házasságáról, szexuális életéről, betegségeiről és nem utolsó sorban az örökre fogadott Babits Ildikóról szóló tanulmányában Czeizel Endre²² Török Sophie előjegyzési naptárainak²³ segítségével valószínűsíti, hogy a kétségbeesett asszony egészen a nászjg visszamenően megtervezte az örökbefogadást.

A *Nem vagy igazi!*²⁴ ennek az eseménynek apologetikus, s ennél fogva didaktikus leparlása. Alakjainak életbeli megfelelései sokkal inkább következnek a mű egész jellegéből, mintsem az alakok megformáltságából, hiszen ez a regény elsődlegesen magára a lélektani problémára fókuszál: Margit, a meddő nő örökre fogadja unokatestvére és annak cseléd felesége (Margit barátnője) lánygyermekét. Margit és Ida a végtetekig őszinte és szókimondó lélektani párbajai adják a vázát a regénynek, ennek az egyvégteben előadott védőbeszédnek, melynek az a funkciója, hogy Margit marcangoló önvádjait érvénytelenítse a narráció segítségével.

Aprólékos, bőbeszédű elemzéssel ki lehetne mutatni, ki mindenkit szerepeltet ez regény,²⁵ de felesleges. Jean Starobinskivel szólva²⁶ inkább az lehetne a kérdés, hogy mi volt a mű vitális funkciója? Talán az események megkötése, véglegesítése, rendbe szedése, kibékülés a kozmosszal, egyfajta irodalmi igazságszolgáltatás: ilyenformán öngazolás, zaklató önvádak tisztázása maga és a világ előtt.

²⁰ Lásd a *szerelem és szexualitás* fejezetet

²¹ „– Ne öld meg gyermekeimet! – őrjöngött a hitvány rángatózva. – Hallgass meg rettenetes Úr! Tavasszal leszakítottál [...] Sebeim lassan begyógyultak, csak meddő maradtam, meddő! Buja virágok, terhes szél és részes méhek eszeveszett szerelme idején! Végre egy édes, langyos hajnali eső után elapadt ereim megindultak s pár nap múlva virágot bontottam, a legszomorúbb, legszomjasabb, legféléttetebb virágot!”

²² Czeizel Endre, *Babits Mihály családfájának (rokonságának) és szerelmi-családi életének elemzése*, 2003, Megj. előtt

²³ *Török Sophie naptára 1921–1941*, szerk. Papp Zoltán János, 2003, Megj. előtt

²⁴ Török Sophie, *Nem vagy igazi!* Budapest, 1939. (*Nyugat*, 1938/1.)

²⁵ Nyilvánvalóan szerepel az örökbefogadó Babits házaspár, Török Sophie húga, Antónia, öccse, Béla, Babitsék Bíró Irma nevű cselédje, aki Ildikót kihordta, és természetesen maga Ildikó, de még Anyus (T. S. anyja) és Márta nevű húga is – az események pedig szinte napi pontossággal megfelelnek a naptárak szűkszavú kronológiájának.

²⁶ Jean Starobinski, *Psychoanalyse und Literatur*, Frankfurt, 1973. Idézi: Walter Schönau,

Szerelem és szexualitás problematikája a Hintz tanársegéd úrban

Vegyük előre ennél a regénynél is a tematikus kritika szempontjait. Koháry, Török Sophie regényes életrajzának írója csak egy rövidke helyen említi *Hintzet*, azonban érdekes adalékkal tud szolgálni: „Mikor [Török Sophie] ideggyógyász ismerőse gratulált hozzá, hogy nagyszerű ez a szkizofréniáleírás, ijedten válaszolta, hogy nem az, mivel csak önmagát rajzolta meg.”²⁷ Tényleg lehetséges, hogy Török Sophie ne tudta volna, hogy a szkizofréniáról ír? Vajon meddig terjed a szerző betegségtudata, ha valóban önmagát mintázta meg? Koháry sejteti,²⁸ hogy „Ilonka”, miután kiderült, hogy meddő, elhidegült férjétől (ahogy végül Kasper is visszautasítja Hintz közeledését). Ha hitelt adhatunk Koháry munkájának, ezen a ponton megerősítve látjuk a fenti lehetőséget: a csinos, macskaszemű, szőke lányban az írónőt kell sejtenuünk.²⁹ Ennél érdekesebb, és megnyugtató módon talán le sem zárható kérdés, hogy Hintz alakját kiről mintázta meg a regény. Talán Török Sophie külügyminisztériumi főnökét, akivel állása megtartása végett járt, s akitől fogant gyermekét elvetette,³⁰ vagy az első vőlegényt, Heller Edgárt,³¹ akinek hajtincse az 1917-es naptárt ékesítette, vagy az otthonról menekülés eszközeként vőlegénységre felkért Szabó Lőrincet,³² aki sokáig tette a szépet a költőnőnek, esetleg a hivatásának élő Babitsot? Szabó Lőrinc a *Naplóm* tanúsága szerint kizárható,³³ Babitsra ráillene az alaphelyzet: hiszen Török Sophie is bálványozta Babitsot, s a gyermekért való meddő küzdelmük éppen leírható sikertelen szerelemként. Hintz külső megjelenésében azonban a legkevésbé sem hasonlít Babitsra. Elképzelhető ugyanakkor, hogy egyikük sem, mégis mindegyikük minta lehetett, s az alkotói fantázia az álommunkához közelálló sűrítés lehetőségével élt.

A *Hintz tanársegéd úr* értelmezéséhez érdekes adalékkal szolgál a *Csalók*³⁴ című novella egy részlete: „Engem ifjúkoromban a regényírás sok problémája közt elsősorban a pszichológiai regényproblémák érdekelték [...]. Én a lélektan-irodalom egy külön ágazatára specializáltam magam, olyképp, hogy a pszichológiát a modern alkattan elveivel olvastottam egybe, s témáim és hőseim abból az elgondolásból születtek, hogy a testi alkat megjelenési formája, s így

Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai = *Helikon*, 1990/2–3.

²⁷ Koháry, i. m., 188.

²⁸ Koháry, i. m., 139.

²⁹ Mind a személyes naptárak, mind a *Naplóm 1921-ből*, mind pedig Koháry idézett könyve meggyőző erővel támasztja alá, hogy Török Sophie tényleg vonzódott a „különös botrányos” és „őrült” szerelemhez.

³⁰ Koháry, i. m., 199.

³¹ Koháry, i. m., 122.

³² Török Sophie, *Naplóm 1921-ből* = T. S., *Naplójegyzetek*, szerk. Téglás János, Budapest, 1996. 92.

³³ Török Sophie, *Naplóm...*, 56. (Itt „Gatyás” Szabó Lőrincről rajzol gúnyos képet az írónő.)

árulója léleknek és karakternek.”

Ez a novella arról szól, hogy az élet hogyan cáfol rá egy író nő pszichológiai elméletére.³⁵ A cím azt jelzi, hogy az író nő inkább marad következtelenül hű formális, az emberismeret útjait megkönnyítő elméletéhez, mintsem hogy belássa: elmélete nem alkalmazható többé. Vajon miért érdekelhette Török Sophie-t ez a pszichofizikai antropológiai irányzat? Ha feltételezzük, hogy Török Sophie a saját írói ambícióival számol (le) ebben a novellában, csakis „nagyregényében”, a *Hintz*ben találhatunk kapcsolódási pontokat ehhez az elméleti feladványhoz.

Hintz Pál alakjáról ugyanis meglehetősen finom, gondosan kidolgozott képet ad mindjárt az első fejezetben.³⁶ Ebből a hangsúlyosan külsődleges leírásból kiszámíthatóan következik minden jellemmagyarázó cselekmény, Kasper Irmával való kapcsolatának minden apró mozzanata. A csontos, négyszögletes arcra való utalásokkal többször is találkozunk a regény későbbi szakaszaiban. Az ajkák és a szemek változékonysága ugyancsak döntő mozzanattá válik a regény vége felől olvasva az idézett leírást. Ha „visszafelé” olvassuk a regényt, valóban ingerlően „csalhatatlannak” tűnhet a *Csalók*ban megfogalmazott pszichológiai regénymodell, hiszen Hintz belső tulajdonságai külső alkatának előbbi rajzában lehetőségként, finom utalásként benne foglaltatnak: fejformája, extatikus Krisztus-arcra, kidüllesztett szemei misztikus kisugárzást adnak alakjának, s ez kapcsolataiban bizonyos szellemi vezérszerepet kényszerít rá; ajkainak változékonysága a kéjenc és az askéta kettős szerepében mutatják. Itt az alak mégis egységes, konzekvens, majdnem kiszámíthatóan az. Jellemzésében annak a lehetőségét adja meg a narrátor, hogy Hintz kiszámíthatatlan, kettős életet élő férfialakként tűnhessék föl a regény következő lapjain, onnantól, ahol Kasper

³⁴ Török Sophie, *Csalók* = *Nyugat*, 1938/12.

³⁵ Ez a rögtönzött, játékos elmélet Ernst Kretschmer, *Orvosi pszichológia* (1930, 4. kiad.) című, a korszak népszerű művére épül. A könyv azt bizonygatja, hogy a testalkat és a temperamentum között szignifikáns összefüggés mérhető. Ezt az „orvosi-lélektani” elméletet a regényírásra adaptálni Török Sophie ötlete lehetett. A *Hintz*-regény ugyanakkor beszédes példája annak, hogy a népszerű, tudománytalan elméletek is jól felhasználható nyersanyagai lehetnek fiktív történeteknek.

³⁶ „Ha nagycsontú, hosszúak fejével a verejtékes beteg fölé hajolt, extatikus elváltozó arcának minden rezzenését léleketfojtva, halotti csendben figyelték. [...] A betegek hitték csodátévő erejét, de az általános imádat dacára mindenki félt tőle. [...] Sokszor nem is szólt, csak kidüllesztette nagy szemgolyóit – e csúnya fintort szinte csak egy hajszál választotta el a nevetégestől, mégis mindig dermesztően hatott. Olyan állkapcsa volt, mint egy ragadozónak, de homloktól szájig hirtelen keskenyülő arcán a magányosság és szenvedés jegyei látszottak, mint régi primitív faragványok Krisztus-arcán. Vékony ajkai éles és befeléfordult nyugtalan hullámvonalall rajzolódtak, de ez az asketikus száj szélesre duzzasztva feszült ki az indulat fellobbanó pillanataiban. Nagy állán kedves és naiv kis gödör mélyült, egy csipet bájjal fűszerezve és zavarva e sokféle, különös s bálványserűen merev arcot, melynek legeredetibb s legjelentékenyebb sajátsága mégis a szemekből áradt. Nagy barna szemei kissé ferde vonalban illeszkedtek a dudoros homlok alatt, groteszkül húzódba a halánték felé, s a dúsredőjű szemhéjban villogó óriás szemgolyók minden impulzusra

Irma főszereplővé válik. Hiszen a narrátor funkciója ettől a ponttól kezdve torzul. Elhagyja az elfogulatlan, közömbös, szenttelen szemlélő-tudósító pozícióját: Kasper lélekmagyarázója inkább, egyfajta belső kontroll ezentúl. Ennek köszönhető, hogy a tanársegéd hol bálványozott félistennek, hol durvalelkű, kényszerűen elfojtott kéjvágytól hajtott, szenvedélyes gépembernek látszik. Ez azonban csak Kasper Irma percepciója felől érvényes. Ilyenformán a tanársegéd alakját a minden objektivitást nélkülöző belső szem reprodukálja, s ezzel a gesztussal a szerző homályban hagyja valódi arcát, miközben ráirányítja a figyelmet a fiatal orvosnő belső világára, betegségére. A pszichofizikai antropológia eszméje, úgy tűnik, a regény belső világában sem ellentmondásmentes. Ha meggondoljuk, a regény éppen ennek az elméletnek a gyakorlati sikertelenségét mutatja be, miközben egy lelki betegség tünetegyüttesének aprólékos leírását adja: Kasper azért bukik el, mert ismeretlenül, a külső szerint építette fel Hintz lelki alakját, ezért elvárásai is irreálisak, reménytelenül szubjektívek voltak.

A regény (másik) főszereplője tehát Kasper Irma, a fiatal orvosnő. Az ő külsejéről nem kapunk részletes leírást, róla azonnal körképet ad a szerző (Irma egy kacér kolléganőjének egy férfikollégával váltott szavain keresztül):³⁷ „Ez a Kasper tényleg csinos leány, nem mondom. Nem nagyon intelligens, kicsit édeskés, de nagyon dekoratív hatást tesz. Hanem frigid. Tipikus frigid. [...] Az sohasem tudja, mit akar, de folyton akar valamit. Rendes szerelem nem kell neki, csak valami különös botrányos vagy őrült dolog, csakis perverzítással lehet izgatni az ilyent. Nézze csak meg a pupilláit, úgy mozgatja ki-be, mint egy macska. Az ilyen merev és átlátszó kék szem tipikus jele az idegbajnak.”

Wagner Lilla a regény hősnőjéről írt tanulmányában³⁸ néven is nevezi Kasper Irma betegségét: skizofrén hisztéria.³⁹ A pszichológusnő azt állítja, hogy a kettéhasadtság Kasper lelkében, de az „adjunktra” vonatkoztatottan jelenik meg. Ennek a kettéhasadtságnak az okát ő a férfiak kettős szexuális moráljában látja: a lelkiséget nélkülöző érzékiségben, illetve a hivatásszeretetté szublimált érzékenységben. Ezt teszi felelőssé a modern nő frigid hisztérikuságáért. Úgy látszik azonban, a fenti idézet regénybeli helyét is mérlegelve, hogy Kasper betegsége korábban kezdődik, ennél fogva nem írható maradéktalanul Hintz számlájára: amikor a regény vége felé a lányt öngyilkossági gondolatok lepik meg – belső, hétköznapi énjétől idegen monológ formájában –, rájön, hogy skizofréniában szenved (ezért bízva a nővére a gyógyszeres vitrint

gyors és meglepő változatossággal reagáltak.” (Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 8–10.)

³⁷ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Budapest, 1934, 18–19.

³⁸ Wagner Lilla, Kasper Irma = *Nyugat*, 1934/ 14–15.

³⁹ Toril Moi, *Férfiuralom: szexualitás és episztemológia Freud Dórájában*, „A hisztéria nem a hallgatásba kényszerített nők lázadásának megnyilvánulása, hanem inkább a vereség kihirdetése, annak beismerése, hogy nincs más menekvés. A hisztéria... segélykiáltás a vereség bekövetkezte után, amikor a nő már látja, hogy női szerepéhez méltóan száját végleg elnémították, testét pedig leláncolták.” = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmá-*

záró kulcsot): „Ekkor valami sötét és fenyegető hang azt sugallta neki, hogy vigye haza ezt a morfiomot! Ijesztő pillanat volt, e kívánság parancsa nem az agyból jött, hanem valami süket és ragacos mélységből. A hang heccelődő volt, mintha tudná, hogy nem fognak engedelmeskedni neki, de fenyegetést is rejtegetett alattomosan, mint forradalmár, ki eszméinek eljövendő uralmára céloz. Már mind világosabb lett, hogy Kasper lelkében egy másik is él és dolgozik és külön akaratra tör. Olyan volt, mint magzat anyja méhében, kinek *létéről már régebben voltak szorongó sejtelmek* – de e percben létezése már kétségtelenné vált, mint magzaté, mikor elsőt mozdul.”⁴⁰

Egy gyermekkori kényszeres élmény hatására⁴¹ kezd vallásos kizárólagossággal bízni az orvosokban, innen az indíttatás, hogy ő is ezt a szakmát válassza. A betegség kezdete tehát homályba vész, s itt bölcsen jár el az író, hogy nem magyarázza tankönyvízüen a freudizmus divatos tételeit. Úgy látszik tehát, hogy Kasper Irma saját betegségét vetíti át az imádott férfira, saját kettősége vágja ketté az adjunktus személyiségét.⁴² Mégis túlzás lenne azt gondolni, hogy Hintz pusztán árnyékfigura lenne, extrém színekkel festett báb, a lány betegségének katalizátora csak.⁴³

Jean Rousset nyomán⁴⁴ a főszereplők regénybeli első találkozását is meg lehetne vizsgálni a későbbi találkozások fényében. Meglehetősen durva jelenet, tele lélektani lehetőségekkel. Az orvosi szobából kilépő férfi, ahogy kilöki az ajtót, megsérti az éppen belépő lányt. Foghegyről odavetett megjegyzéseivel mélyen megbántja. A lány keservesen sír. Ez a kép az adjunktust a későbbi durvaságok elkövetőjeként vezeti föl, a lány csak elszenvedője az esetnek, nem

nyok, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 140.

⁴⁰ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 138. (Kiemelés tőlem.)

⁴¹ I. m. 46.

⁴² Vö. Juliet Mithchell, *Jacques Lacan és a női szexualitás*, „A Lacan-féle szubjektum... egy alapvető hasadás helyén keletkező lény... olyan lény, amely kizárólag valaki más [vágyában való] tükröződéskor képes megfogalmazni önmagát. A tudattalan, ... ahol a tárgy és alany folyton változik és felcserélődik, ... minduntalan erről az eredendő hasadásról tanúskodik” = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 164–165. Ld. még Elisabeth Grosz, *Szexuális viszonyok*, „csak annyiban lehet a nő fallosz, amennyiben a másik vágyának a tárgya... [a nő] bizonyos értelemben sohasem kapja meg szubjektivitásának azt a megerősítését, amelyre vágyik. Legjobb esetben is a férfi rá irányuló vágya szexuális lényként, nem pedig egyetlen, sajátos szubjektumként erősíti meg őt.” = i. m., 200.

⁴³ Wagner minden bizonnyal téved, amikor azt állítja, hogy Hintz nem élő alak, mert nem veszi számba a benne rejlő lélektani problémát: Hintz nem hímsovinizta, aki minden érzékenységet a hivatásába öli, hanem maga is szenvedő alak, aki nem képes lelki életet élni, talán mert minden erejét elszívja a tökéletes orvos szerepe, s a lelki világ impulzusaira is csak azért nem mutat érzékenységet, mert el kell magától háritania, hiszen ő maga is betegesen érzékeny. (Wagner, i. m.)

⁴⁴ Jean Rousset, *Tekintetük találkozott*, 1981 (franciául), idézi: Kálai Sándor, *A tematikus kritika és az őt ért kritikák* = Hima Gabriella, *Az irodalomtudomány legújabb irányzatai*, Budapest, 2000, Függelék.)

ura sem magának, sem a helyzetnek: itt előrevetül szomorú sorsa. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy ez a jelenet a kórházban játszódik, ott, ahol az egyoldalú, átszellemített, reménytelen és vak szerelem újabb és újabb ösztönzést nyer: akár az ilyen durva tapasztalatokból. Hiszen Kasper szerelme nem elsősorban a férfi durvaságán bukik meg, hanem azon, hogy olyasmit látott bele Hintzbe, ami nem volt meg benne, de amit külseje, Kasper szerint, kétségkívül sugallt: szellemi arisztokratizmust, lelki érzékenységet, empátiát. Ezt a félig-meddig kitalált jellemet a fehér köpennyel hozza összefüggésbe – ezért is kéri az adjunktust, hordja otthon is a kórházi alkalmatosságot,⁴⁵ hiszen így talán egyesíteni tudná a maga két Hintz-képét, s ezzel saját énbeli kettősségét is megszüntethetné.

Más szimbólumokban, bizonyos elszólásokban, szójátékokban, allúziókban, metaforákban rejlő analitikus értelmezési lehetőségek inkább a freudi–lacani szemlélettel aknázhatók ki. A maga alázatos szerelmétől vezetettve Kasper gyűjti az „adjunkt” elszórt csikkeit⁴⁶ (fallikus szimbólum, illetve annak elhasznált, csonkult formája mint az elkárhozott, sikertelenségre ítélt szerelem jelképe).⁴⁷ Egy átomleírásban pedig egy toronyról olvashatunk, hasonló értelmezési lehetőségekkel:⁴⁸ „Álmában Kasper nagy, szürke mezőn állt, elhagyatott mezőn egy magas torony előtt, aminek szédítő számtalan lépcsőin fel kellett kapaszkodnia. A lépcsők alján az elmeorvos állt és nézte őt okos, éber szemével. Kasper nem akart felmenni, rémülten ellenkezett. – A dolog nem olyan szörnyű! – mondta az elmeorvos és tekintetéből oly kegyetlen parancs látszott, hogy Kasper felsikoltott borzalmában. De nagyon szörnyű! nagyon szörnyű! – dadogta felébredve, félelemtől kalapáló szívvel.”⁴⁹

Milyen vágy íródott itt álomba? A tanársegéd meghódítása, mely csak úgy sikerülhet, ha átengedi magát az erotikus szerelem (fallosz) kihívásainak, ha le tudja győzni tériszonyát, infantilis félelmeit. Később, miután fölkiált, hogy nem akar egyesülni vele, a következőket mondja: „Az én szerelmem a legszebb,

⁴⁵ Ezek a gondolatok átvezetnek a szimbólumképzés sajátos problémájához. A fehér köpeny a regényben szimbolikus értelmet nyer: a vallásos megtisztulás, a fetisizmus, az ősi vallási ösztön, a mágikus hatalom jelentésköreit szívja magába.

⁴⁶ Török Sophie, *Hintz tanársegéd úr*, Bp., 1934, 28.

⁴⁷ Alighanem Török Sophie gyűjtőgyűjtési szenvedélye kap ebben a hisztériás esetben irodalmi formát. „Mindent átvesz Babbittól, és már ekkor elkezdődik az „emlékgyártás”, ami szinte kényszeres rögeszmévé fokozódik. Ez részint nagy fényképezési kedvben, részint a mindent feljegyzés, megörökítés igyekezetében (ezeknél az emlékőrzés mellett az önkifejezés motívuma is szerepet játszik), valamint a gyűjtés-eltévesz legkülönbözőbb formáiban nyilvánul meg. Ez kifejezi a teljes elköteleződést a kapcsolatnak, és jelképezi a (legalább a társan keresztüli) nyomhagyás igényét, de a valódi, szuverén tevékenységek hiányát is. Emlékgyártása egyfajta idő előtti emlékezés, a jövő múlttá formálása...” = Borgos Anna, *Kapcsolódás, identitás, alkotás*. Török Sophie szerepeinek lehetőségei és konfliktusai = *Thalassa*, 1999/1, 117.

⁴⁸ Sigmund Freud, *Álomfejtés*, Bp., 1993, többször, de kifejezetten 250.

⁴⁹ Török Sophie, *Hintz*, 91–92.

amit az élet adhat, tündöklő, mint az Istenség fényességes tornya!”

„Lacan Bernini Szt. Teréz szobrát használja a nők e rejtélyes örömeinek [orgazmusának] az illusztrálására – mondja Elisabeth Grosz⁵⁰ –, Freudhoz hasonlóan Lacan is alapvető passzivitást fedez fel a nők örömeiben”. Ebben az álomleírásban talán éppen ez a passzivitás fogalmazódik meg paradox módon. Hiszen a menekülésben, az undorban, az elutasításban és minden pszichoneurózisban, így a hisztériában is valami alapvető szexuális vonzódás, illetve annak kielégít(het)etlensége/elfojtása, vagyis kerülő úton történő kielégítése jut kifejezésre.

A csókolózás kapcsán leírt, a férfi nyelvéről szóló hasonlatok (meztelen csiga, polip, pióca) egy egész esettanulmány anyagát hordozzák látenszen magukban. Freud Dórájának⁵¹ egy helye ebből a szempontból elméleti kulcsszövegnek tekinthető. „Ebben a jelenetben [a csókjelenetben]... a 14 éves lány viselkedése már nyilvánvalóan és tökéletesen hisztériás. Kétkedés nélkül hisztériásnak tekintek [ugyanis] minden olyan személyt, akiben egy szexuális izgalmat keltő helyzet elsősorban vagy kizárólag kellemetlen érzelmeket ébreszt... az érzelmek megfordításának mechanizmusa a pszichológia egyik legfontosabb és egyúttal a legbonyolultabb problémája.”

A regény Beethoven zenéjére való utalásainak sajátosan megvannak a mélyebb összefüggései a freudi pszichoanalitikus elmélettel. A Freude–Freud szójáték⁵² a *IX. szimfónia* kapcsán ugyancsak beszédes ebben a tekintetben. Egyrészt a regény a kimondás révén (Freud) kulcsot ad az értelmezéshez, s így saját problematikáját helyezi analitikus kontextusba. Másrészt a regény e kitüntetett helye sem kerülheti el a freudiánus értelmezést (elszólás). Így Kasper válik analizálhatóvá azért, hogy az ő tudatában jelent meg egy tudattalan tartalom, mely egy szóalaki hasonlóságon tört utat magának (Freude – öröm/elv). Amikor saját testétől is undorral fordul el (tükör-jelenet), Kasper a *Kreutzer-szonátára* gondol, mint „valami szépre” – az érzékiség nélküli, légies-metafizikus szerelem itt az érzéki vágy zenéjéhez menekül (vö. Tolsztoj elbeszélésével). Vagyis – analitikus értelemben – az anyagtalan, plátói szenvedély a halálösztön által szított „elcsábítatási” vágyban ölt áttételesen, de annál nyilvánvalóbban testet (reakcióképzés).

Az apafigurához való vonzódásként is olvasható természetesen ez a szerelem – annál érdekesebb, hogy a regényben egy véletlen szó sem esik Kasper apjáról (anyjáról van szó, ha nem is sok), hiszen így az apafigura mint pótlék szerepe megnő, s a nevelővel való kimondatlan (szexuális) konfliktus lehetőség-

⁵⁰ Grosz, i.m. = *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás, válogatott tanulmányok*, szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc, Új Mandátum, Budapest, 1997, 205–206.

⁵¹ Sigmund Freud, *Egy hisztéria-analízis töredéke = Uó, A Patkányember, Négy klinikai esettanulmány*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 31.

⁵² Török Sophie, *Hintz*, 88.

gée úgyszintén. Az ödipális fejlődési szakasz alaptapasztalatainak a felnőtt szerelmi vonzódás számára való előírásjellege freudiánus közhely. Szövegszerű utalások híján azonban az ilyen szempontú elemzés számára a regény mégis inkább tűnik ellenállónak, mint készségesnek.

Brooks előöröm-elmélete szerint is elemezhetőek a fenti példák mint a narratíva vágyképződményei, melyek a késleltetés és az előrehaladás logikája szerint kielégülést, megnyugvást keresnek, s a lehetséges vég, a lezárás lehetőségeit kutatják. Ez az elmélet mint metaelmélet ilyenformán egész eddigi vizsgálódásunkat egy utcába terelhetné: az analitikus kutatás filológiai és filozófiai elemeit egy elbeszéléstechnikai elmélet keretében helyezné el, alkotás-lélektani alapon és műfajspecifikusan. Arról van szó ugyanis, hogy a regény egész szerkezete szolgálna az analitikus elemzés számára kitüntetett tárgyként, aminek végeredménye Török Sophie sajátos – előlegezzük meg – neurotikus írástechnikájának szabatos feltérképezése lenne. Ez azonban már egy következő dolgozat kiindulási pontját jelöli ki.